

מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים

"החכמה הקדושה" של ארדואן

מאת ד"ר אפרת אביב

מבט מבס"א מס' 1646, 16 ביולי 2020

תקציר: ב-2 ביולי 2020 קבע בית המשפט העליון בתורכיה כי הפיכתו של מסגד איה סופיה למוזיאון ב-1934 היה מהלך בלתי חוקי, ושעה לאחר מכאן הכריז ארדואן על העברת השליטה במבנה למנהל לענייני דתות התורכי. אין מדובר בצעד דתי/סמלי גרידא כפי שנהוג לחשוב, אלא במהלך פוליטי מחושב בעיתוי הטוב ביותר עבור ממשלת ארדואן.

כנסיית איה סופיה (האגיה סופיה כפי שנהגתה אז ביוונית ומשמעותה "החכמה הקדושה"), שנבנתה על-ידי הקיסר יוסטיניאנוס הראשון בשנת 537 ונחשבה לפלא ארכיטקטוני בעיקר בשל הכיפה התלויה שבה, נודעה כסמל הנצרות היוונית-אורתודוקסית וחשיבותה עבור זרם זה נמשכת עד היום. בשנת 1453 כבש הסולטן מחמת השני את קונסטנטינופול מידי הביזנטים והפך את הכנסייה למסגד. בשנת 1934 החליטה ממשלתה של תורכיה המודרנית, שהוקמה בעשור הקודם על-ידי מוצטפא כמאל (אתאטורק) על חורבות האימפריה העות'מאנית, להפוך את איה סופיה למוזיאון, והיא נשארה המעמד זה עד ה-2 ביולי 2020.

המחלוקת בעניין איה סופיה אינה חדשה ולא החלה תחת משטר ארדואן כפי שניתן היה לחשוב. הפיכת המסגד למוזיאון לא התקבלה בברכה על-ידי חוגים דתיים-שמרניים בתורכיה מאז ראשיתה, אם כי ההתנגדות למהלך החלה לקבל ביטוי ציבורי לאחר 1965, השנה בה זכתה "מפלגת הצדק" בראשות סולימאן דמירל בבחירות. המאבק להחזרת איה סופיה לשמש כמסגד זכה לביטוי נרחב בעיתונות הימנית-דתית באותה תקופה, הן בשל נטייתו הדתית של דמירל, שכללה בין היתר שימוש נרחב בביטויים דתיים בהופעותיו הפומביות, והן בשל הידוק הקשרים עם מדינות ערב שהביא להעלאת הנושא הדתי המשותף לשני הצדדים. שנים אלה היוו כר נוח במיוחד לקריאות מעין אלה בשל העימות התורכי-יווני סביב קפריסין. הפיכת איה סופיה למסגד נתפשה כמענה הולם ל"אויב היווני" הנוגס בקפריסין. אף היום נכרכים היחסים המתוחים בין שתי המדינות בעימות סביב איה סופיה, הן על-ידי הציבור התורכי והן זה היווני. בסרטון שפרסם ארדואן בטוויטר ב-11 ביולי, לאחר החלטת בית המשפט על הפיכת המוזיאון למסגד בשנית, הוא ציין את "תחיית איה סופיה" כתחייתה של האומה התורכית תוך ציון האירועים ההיסטוריים החשובים בהיסטוריה העות'מאנית-תורכית כצעד לבנייה מחודשת של ההיסטוריה.

אין המדובר בעניין לאומי גרידא. מסגד איה סופיה היווה סמל דתי עבור המוסלמים-תורכים כפי שהיוותה הכנסייה עד הכיבוש העות'מאני. מוכרים למשל המיתוסים

הנוצרים לפיהם אויב שיחדור לעיר יתקל במלאך גבריאל האוחז בחרב אש שיניסו, או האמונה לפיה בעת פריצת העות'מאנים לעיר נכנס כומר נושא תפילה לאחד מעמודי הכנסייה עם לחם הקודש ונעלם. בסרטון הטוויטר שהפיץ טען ארדואן כי איה סופיה מהווה סמל עבור עולם האסלאם "מבוכרה עד אנדלוסיה" וכי "תחיית איה סופיה מבשרת את שחרורו של מסגד אל-אקצא." שר החוץ התורכי מבלוט צ'בושאולו טען שאין ליוון כל זכות להלין על הצעד שכן היא המדינה היחידה באירופה שאין בבירתה מסגד רשמי לרבע מיליון המוסלמים החיים בה.

בהיבטה הדתי/תרבותי הנרחב מהווה צעדה של הממשלה התרסה על הפיכת המסגד למוזיאון על-ידי אתאטורכ ונתפסת על-ידי אלה שאינם תומכי ארדואן כקריאת תגר על ערכי הכמאליזם בכלל ועל החילוניות בתורכיה בפרט. כפי שניסח זאת העיתונאי ג'מאל גוקטאש - הדבר הראשון שיעשה בתפילת יום השישי הראשונה באיה סופיה לאחר ההכרזה יהיה קריאת סורת אל-פאתחה (הנאמרת בסוף טקס הקבורה המוסלמי) לחילוניות בתורכיה.

אין להתעלם מכך שהכרזתו של ארדואן קשורה באורח ישיר למצב הכלכלי והפוליטי בתורכיה. לאור מצבה המידרדר של הכלכלה התורכית, פגיעתה הכלכלית והחברתית הקשה של מגפת הקורונה, ההתבוססות בבוץ הסורי, הבעיה הכורדית, ההרפתקה הלובית, והמתיחות במזרח הים התיכון, הפיכת איה סופיה למסגד מעניקה למשטר "ניצחון" ואמצעי לחיזוק הגאווה התורכית-דתית בזמנים קשים אלה. בהתחשב בכך שהמהלך נדון ביתר שאת בעשור השני של המאה העשרים ואחת כשארדואן היה עדיין ראש ממשלה, סביר להניח שהוא המתין למועד הנכון והתאים את עיתוי ההצהרה לצרכיו הפוליטיים.

חלק חשוב בהבנת המהלך הוא סוגיית הריבונות. תורכיה אינה זקוקה למסגד נוסף: רק לפני כשנה חנך ארדואן את "מסגד צ'מליג'ה" בצידה האסיאתי של איסטנבול, מסגד ענק המסוגל להכיל 60,000 מתפללים ביום שבנייתו עלתה מאה מיליון דולר. מעבר לכך ניתן היה לפתוח את איה סופיה לתפילה באמצעות צו, מה גם שהתקיימו במקום תפילות מוסלמיות רשמיות בעבר. ראייה לכך שהנושא אינו דתי גרידא היא העובדה שבתורכיה קיימות קבוצות דתיות שאינן תומכות בהפיכת המוזיאון למסגד. ישנם למשל חוגים דתיים המתריעים שהתעקשות על "זכות החרב" - הפיכת איה סופיה למסגד עקב הכיבוש המוסלמי - עלולה להעניק למדינות לא מוסלמיות לגיטימציה לשליטה על מסגדים בתחומן (כמו למשל לישראל על מסגד אל-אקצא). גורמים דתיים אחרים טענו שהפיכת המוזיאון למסגד בשנית מאתגרת את הנצרות הזקוקה למקום פולחן שיהווה מטרת כיבוש לשם פתיחה בארמגדון ולמעשה להחיל את יום הדין על העולם כולו.

ממשל ארדואן רואה מטבע הדברים את סוגיית הריבונות בצורה הפוכה לחלוטין: המשך החזקתה של איה סופיה כמוזיאון מציג את תורכיה ככובשת שטחים לא לה ועלול להחיות מחדש את שאיפותיה האימפריאליסטיות של יוון (הידועות כ"מגאלי אידיאה") בפרט ושל העולם הנוצרי בכלל. קביעת איה סופיה כמסגד משיבה לפיכך את זכותה המוסרית וההיסטורית של תורכיה על אדמתה ומבניה על מנת שלא תמשיך להיחשב "כובשת". אין המדובר רק במאבק ההיסטורי בין האסלאם לנצרות אלא אף בתוך עולם האסלאם: איה סופיה, אליבא ד'ארדואן וצ'אבושאולו, מהווה הוכחה להגמוניה התורכית בעולם המוסלמי וההכרזה על "חידוש ימיה כקדם" ממחישה עובדה זו לעולם כולו.

* ד"ר אפרת אביב היא חוקרת במרכז בס"א ומרצה בכירה במחלקה ללימודי המזה"ת. מומחית לטורקיה המודרנית, להיסטוריה טורקית ולקבוצות אסלאמיות בטורקיה.